

О. П. Моця, В. М. Скороход, Л. Ф. Сита

АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКОГО ПЕРІОДУ НА ОКОЛИЦІ СЕДНЕВА

В роботі висвітлені матеріали археологічних досліджень 2015, 2017, 2018 рр. на пам'ятці післямонгольського часу в ур. Трифоновщина на околиці смт Седнів. Проаналізовано розкопки оборонних укріплень на городищі та посаді. Аналізуються матеріали з розкопок на майданчику городища. В публікації наводяться нові дані про історичний розвиток Седнева в XIV—XV ст.

Ключові слова: *городище, культурний шар, Седнів, Трифоновщина, вал, укріплення, оборонний рів.*

Археологічні пам'ятки Седнева та його околиць відомі в першу чергу завдяки Д. Я. Самоквасову. У 1874 р. він започаткував археологічне дослідження курганів, що відносяться до літописного Сновська (Самоквасов 1916, с. 51—59, 80—82). Дослідження некрополя у 1888 р. продовжив М. О. Бранденбург (Журнал раскопок 1908, с. 197—199). Результати вивчення були надруковані і свідчать про різноетнічний склад населення давньоруського Сновська (Коваленко 2007, с. 25—85; Мултанен 2007, с. 12—25). Незважаючи на пильну увагу науковців ХХ ст. до археологічних пам'яток Седнева, планомірні широкомасштабні дослідження седнівських пам'яток концентрувалися в основному навколо городищ, які можна було пов'язати з літописним Сновськом. На городищі Орешня та городищі Коронний Замок В. П. Коваленко здійснив дослідження оборонних споруд та визначив час їх побудови (Коваленко 1984, с. 271—272). Але на території смт Седнів відомо щонайменше три городища, на одному з яких — городищі Трифоновщина археологічні розкопки не проводилися до 2015 р. Пам'ятка відкрита В. В. Мултанен

та А. О. Мултанен у 1993 р. (Мултанен 2007, с. 12—25). Вона розташована у південно-східній частині селища за 100 м від краю правобережної тераси (висота 20 м) р. Снов, на стрілці мису, утвореного ярами ур. Трифоновщина. Із західного боку городище відрізане ровом шириною до 20 м і глибиною до 6,0 м та валом висотою до 1,5 м (із західного боку майданчика). Майданчик городища має підтрикутну в плані форму. З напільного (західного) боку валу посередині його довжини, з дна рову на північний схід простежується пандус довжиною до 30 м (рис. 1; Моця та ін. 2015, с. 1—26).

Виявлення під час розвідок на території селища матеріалів XIV—XV ст. в контексті згадки Сновська в «Списке городов дальних и ближних» (1375—1381 рр.) та «Списку міст Свидригайла» (1432 р.) спонукали до проведення археологічних досліджень для висвітлення «темного» періоду в історії Седнева (Коцебу 1835; Тихомиров 1952).

Письмові джерела під 1621 р. згадують 2 слободи — осередки заселення Седнева (Горобець 2014, с. 157—159). Якщо місце першого осередку заселення визначається досить впевнено (в центрі Седнева), то розташування другого ще потребує локалізації. На місце другого осередку заселення може претендувати пам'ятка в ур. Трифановщина.

Отримані матеріали XIV—XV ст. з ур. Трифоновщина спонукали розпочати археологічні дослідження. Пам'ятка поросла деревами і кущами, наявні пошкодження культурного шару у вигляді ям та котловану землянки на стрілці мису (Мултанен 2015, с. 112—113). Археологічні дослідження на городищі були зумовлені потребою визначення хронології

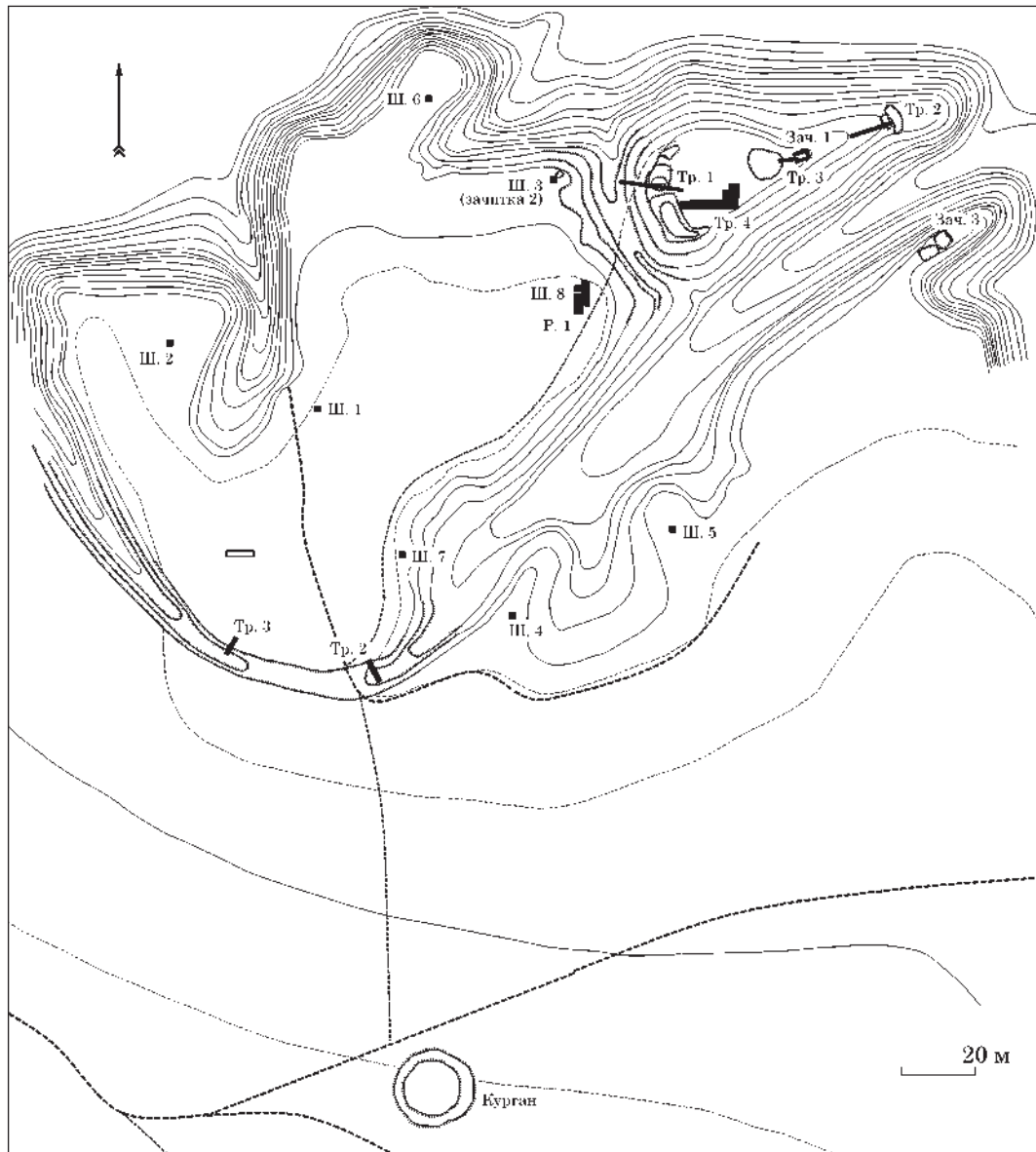

Рис. 1. План археологічної пам'ятки в ур. Трифоновщина з ділянками досліджень 2015, 2017, 2018 рр. (горизонталі через 2 м)

пам'ятки, оскільки його обстеження до 2015 р. обмежувалося лише збором підйомного матеріалу (Моця, Сита 2018, с. 321—323). З метою з'ясування часу зведення укріплень експедицією Інституту археології НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. П. Моці та В. М. Скорохода було здійснено розріз напільного валу городища. Траншея 1 закладена у північній частині валу городища, на вільній від рослинності ділянці, з тим розрахунком, щоб вона починалася на городищенському майданчику і закінчувалася на західному краю пандуса, що проходить по схилу валу та рову. Розміри траншеї становили 16 × 1,0 м, проте в ході робіт її подовжили у східному напрямку.

Досліджено цікаву стратиграфічну ситуацію формування оборонної системи пам'ятки

(рис. 2). Під дерном лежав шар темно-сірого супіску, що сформувався після загибелі городища, внаслідок існування тут лісу. Він мав найменшу товщину до 0,15 м на верхівці валу та потовщувався у бік рову (до 0,3 м) і майданчика городища (до 0,45 м). З цього шару походить фрагмент металеві пластики з чотирма заклепками. Під шаром темно-сірого супіску в кв. 8, 9 з глибини 50—65 см зафіксовані плями, пов'язані з оборонною дерев'яною конструкцією, що була встановлена на верхівці валу. В стратиграфії північної стінки траншеї (рис. 2) простежені (в кв. 9 з глибини 65 см) три згорілі напівколони, що лежали горизонтально одна на одній і є залишками дерев'яної стіни. Рештки конструкції обмежували зі сходу шар жовтого піску, що змінювався у цьому напрямку на шар чорного супіску, насичений деревним

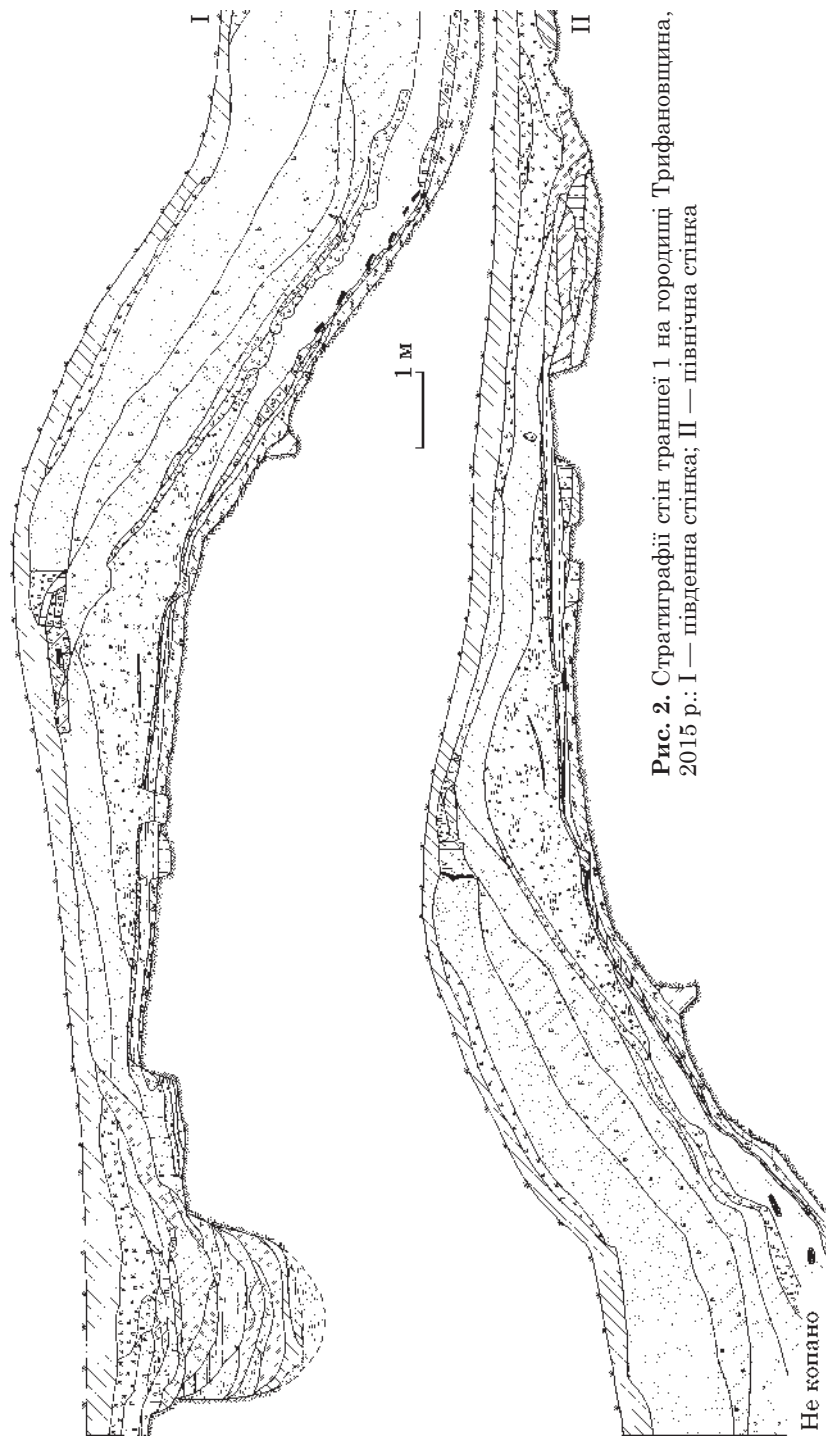
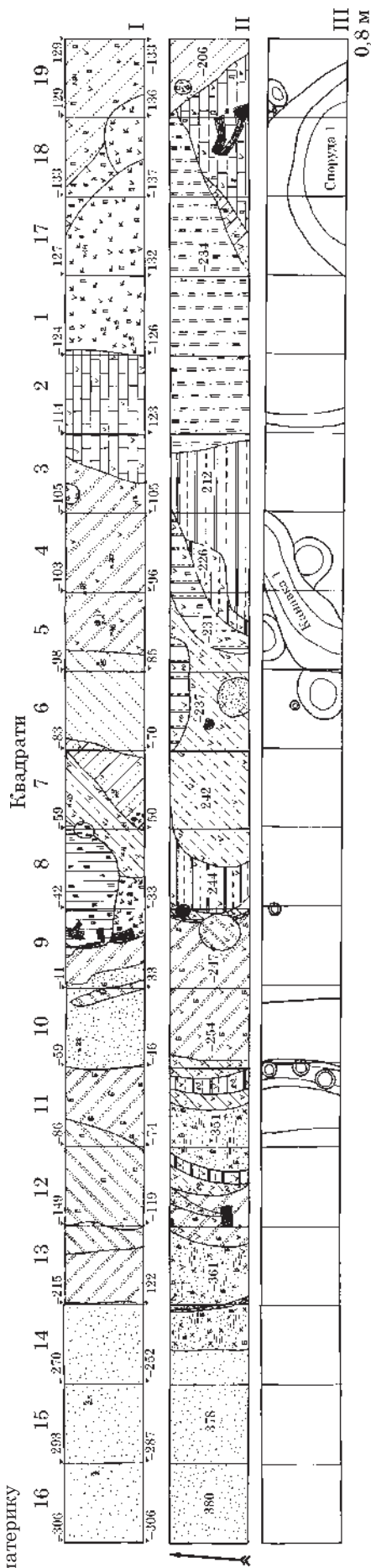

Рис. 2. Стратиграфії стін траншеї 1 на городищі Трифановщина, 2015 р.: I — південна стінка; II — північна стінка

Рис. 3. Планіграфія траншеї 1 на різних рівнях дослідження, 2015 р.: I, II — плани плям; III — план по материку

вугіллям. В плані ширина останнього шару становила до 0,45 м, а товщина (до 0,45 м) відповідала збереженій висоті згорілої конструкції. Далі, у східному напрямі, в стратиграфії північної стінки простежені шари: верхній (глибина залягання 60—77) — шар обпаленої глини з пічиною; нижній (67—87) — темно-сірий супісок з горілим прошарком (рештки конструкції, що не вигоріли повністю). На схід від цього шару знаходився шар чорного супіску, під ним — лінза пічини, підстелена лінзою сіро-коричневого супіску з включенням вугликів та пічини. Верхня межа цих шарів лежала на позначці 52, нижня сягала відміток 93—100, в плані загальна їх ширина становила 0,75 м. Далі на схід зафіксований шар темно-сірого супіску з включенням вугликів, пічини та решток згорілих конструкцій (глибина залягання 85—100), що в кв. 6 змінювався на шар сіро-жовтого плямистого супіску з включенням вугликів та решток згорілої конструкції, що завалилася у східному напрямку. На захід від нього залягав шар сіро-жовтого плямистого супіску з великою кількістю пічини та вугликів (68—96). В плані згорілі конструкції зафіксовані на всю ширину траншеї — 1,0 м (рис. 3). Шматки згорілих напівколот вказують на існування горизонтальної дерев'яної конструкції, що існувала на верхівці валу (рис. 3). Зафіксовані в протилежних стінках траншеї плями шарів відмінні одна від одної, в плані ближче до північної стінки простежена округла пляма, що може бути як слідами зумисного пошкодження верхівки валу у ХХ ст., так і результатом вивалу коренів великого дерева. Найявністю згорілих деревин в кв. 9, їх шматків в кв. 9—7 вказує на обвал конструкції стіни під час пожежі у бік майданчика городища. З цього боку виявлені також шари обпаленої глини та пічини — рештки глиняної обмазки дерев'яної споруди. Слід визнати, що простежені горизонтальні дерев'яні укріплення були дещо врізані у верхівку валу (або, вірогідніше, присипані ґрунтом із зовнішнього боку) для більшої стійкості. Збереглися також деревини, що не повністю вигоріли, оскільки були заглиблені у вологий ґрунт.

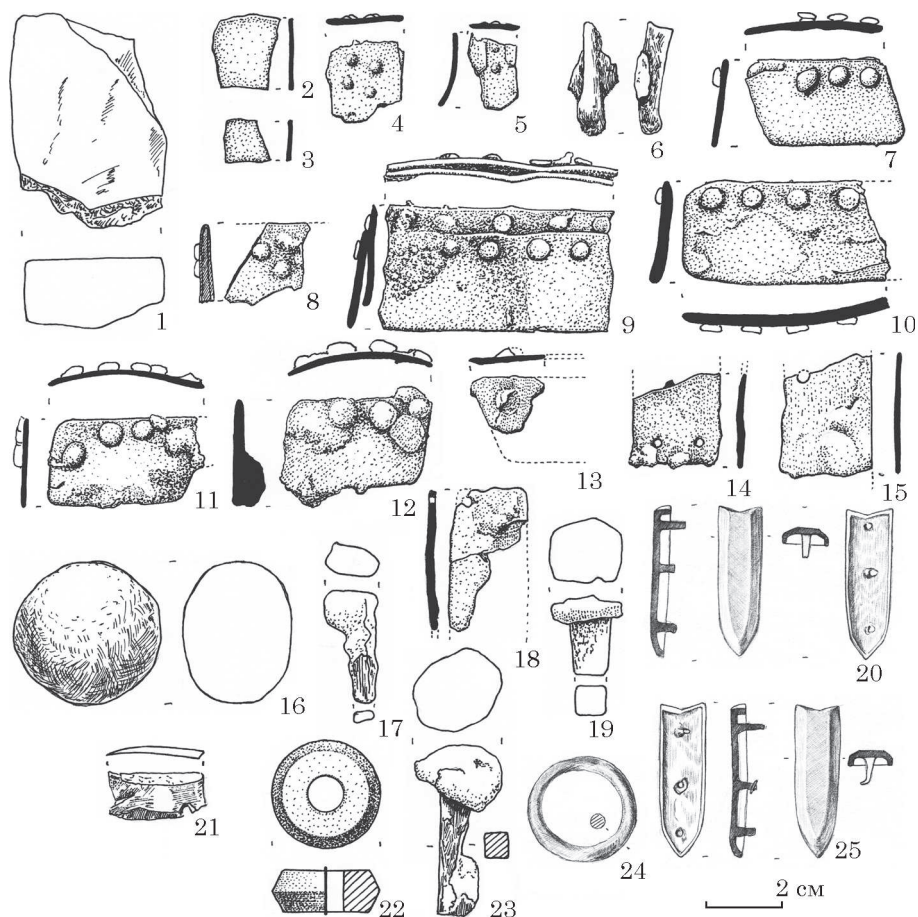
Таким чином, слід констатувати, що від складніших конструкцій збереглася лише західна частина. Збудована з покладених один на одній обополів стіна не могла бути високою та функціонувати довгий час. Напевне, збереглися залишки лише однієї стінки дерев'яної кліті, що була встановлена на верхівці валу. Ширина плями, насиченої вугликами та пічиною, в стратиграфії південної стінки траншеї (де вона краще виражена) становить до 2,1 м. Більшу кількість обпаленої глини та пічини виявлено ближче до західної стінки, і, скоріш за все, зовніш-

ня (західна) стінка оборонних конструкцій була обмазана глиною. Вірогідно, дерев'яна конструкція мала в плані П-подібну форму і була повернута відкритою стороною у бік майданчика городища. Як вже зазначалося, конструкція завалилася у бік майданчика городища.

У верхній частині стратиграфії стінок траншеї залягав шар жовто-сірого піску з включенням дрібних вугликів — наявність вугликів вказує на його формування після загибелі конструкцій. Далі на схід, під шаром темно-сірого супіску знаходився шар сіро-коричневого супіску з включенням вугликів та дрібних шматків пічини — замив до западини решток руйнування. Немає сумнівів, що дерев'яні конструкції в кв. 17—19 та укріплення на верхівці валу загинули внаслідок однієї пожежі. Тут знайдені цвяхи, фрагменти металевих пластин та виріб з мідного сплаву (рис. 4: 17—19). Із внутрішнього схилу валу походять: дві з'єднані заклепками металеві пластини, металеві пластини, фрагменти металевих пластин (від обладунку), керамічна кулька — куля для праці (?) (рис. 4: 7—16). Знахідки з верхньої частини внутрішнього боку валу та верхньої частини заповнення траншеї над спорудою 1 подібні і походять від одного виробу, що є свідченням синхронного формування вказаних шарів та відкладення згорілої деревини. В заповненні споруди, в кв. 17, 18, знаходився шар темно-сірого супіску з включенням вугликів, що спирався на шар сіро-коричневого шаруватого суглинку з включенням дрібних вугликів та шар сірого шаруватого суглинку. Обидва шари просіли до котловану та складають верхнє заповнення споруди, що сформувалося після насипання валу.

До наступного етапу слід зарахувати шари, що залягали в тілі валу. Внутрішній схил тіла валу складався з вже згаданого шару жовто-сірого піску з включенням дрібних вугликів та шару темно-жовтого шаруватого супіску з включенням дрібних вугликів, що зафіксований в кв. 2—8 на товщину до 0,2—0,5 м, нижня його межа лежала на позначках 190 (в кв. 3) — 230 (в кв. 8). До нижньої частини тіла валу відноситься шар жовтого плямистого піску з включенням глини та білого піску, що простежений в кв. 4—9 у внутрішній частині тіла валу та мав продовження в кв. 9—12 у зовнішній. З ним в кв. 6 пов'язана ямка діаметром до 0,5 м, її дно зафіксовано на позначці 245 (глибина від нижньої межі шару 0,4 м). Із кв. 3—8 до відміток 190—230 походять стінки кругових посудин ХІV ст. Зовнішній схил валу (кв. 9—16) має строкатішу структуру, ніж внутрішній. Під шаром темно-сірого супіску (що лежав під дерном) в кв. 10—14 залягав шар сіро-коричневого супіску товщиною до 0,2 м. Цей шар

Рис. 4. Знахідки з траншеї 1: 1—6 — верхня частина валу, зовнішній бік; 7—16 — внутрішній бік валу; 17—19 — внутрішній бік валу, споруда 1; 20—25 — похований шар (1 — камінь; 2—15, 17—19, 23 — залізо; 16 — кераміка; 20, 24, 25 — білий метал; 21 — кремень; 22 — пірофіліт)

починався в кв. 10 на позначці 70 та по схилу падав до відмітки 285 в кв. 14. Під ним в кв. 9—16, починаючи від вигорілої оборонної конструкції з глибини 55 (у кв. 9) до 455 (у кв. 16), виявлено шар жовтого піску, потужність якого збільшується зі сходу (0,6 м у кв. 9) на захід (до 1,2 м у кв. 16). Нижче в кв. 9—16 знаходився шар жовто-сірого піску з включенням білого піску, що виходив з-під дерев'яної конструкції, поступово потовщувався до 0,6 м в кв. 11—14 та потоншувався у західному напрямку до 0,2 м (у кв. 16). Нижня його межа лежала на позначках 120 (кв. 9) — 240 (кв. 15). Під оборонною конструкцією в кв. 8 починався шар сіро-жовтого піску з включенням дрібних вугликів та продовжувався до кв. 16, його товщина 0,2—0,5 м. Нижня межа цього шару опускалася з позначки 90 (кв. 8) до 530 (кв. 16), в кв. 11—13 він спирався на прошарок жовтого піску (товщина до 0,1 м). У кв. 13—16 обидва лежали на шарі сіро-жовтого плямистого піску, що починався в кв. 12 та потовщувався до 0,4 м в кв. 15. Нижня межа останнього понижалася уступами з глибини 183 (в кв. 12) до 545 (в кв. 15).

Усі вищезазначені шари складають верхню частину насипу валу з його зовнішнього боку. Тут виявлені: оселок, 4 фрагменти металевих пластин; фрагмент залізного пред-

мета (рис. 3: 1—6). Шар містив фрагменти посудин XIII—XIV ст. (рис. 5: II).

Схил, на якому здійснювався насип валу, лежить під кутом не менше 30° відносно лінії горизонту. Отже, насипання ґрунту на такому схилі могло завершитися повним його опливанням, що, ймовірно, і розпочалося в ході робіт. Саме наявність двох ділянок — стрімкого та більш пологого падіння шару сірого піску з включенням вугликів є результатом опливання насипного ґрунту.

Нижня частина тіла валу із зовнішнього боку складається з двох шарів. Це вже згаданий шар, зафіксований з внутрішнього боку схилу валу, жовтого плямистого піску з включенням глини та білого піску. З нижньої частини тіла валу напільної (західної) ділянки походять фрагмент залізного предмета та уламки посудин XIII—XIV ст. (рис. 5: III). Загалом, за знахідками з різних ділянок валу слід визнати, що він зводився нетривалий час. З облаштуванням внутрішньої частини валу, скоріш за все, пов'язаний котлован споруди, що частково досліджений в кв. 1, 2, 17—19. У нижній частині заповнення споруди знахідки відсутні, що вказує на викопування котловану на початку робіт з насипання валу. Котлован споруди на рівні 270 в кв. 17—19 мав діаметр 2,4 м та звужувався до дна. В межах траншеї споруда досліджена на ширину

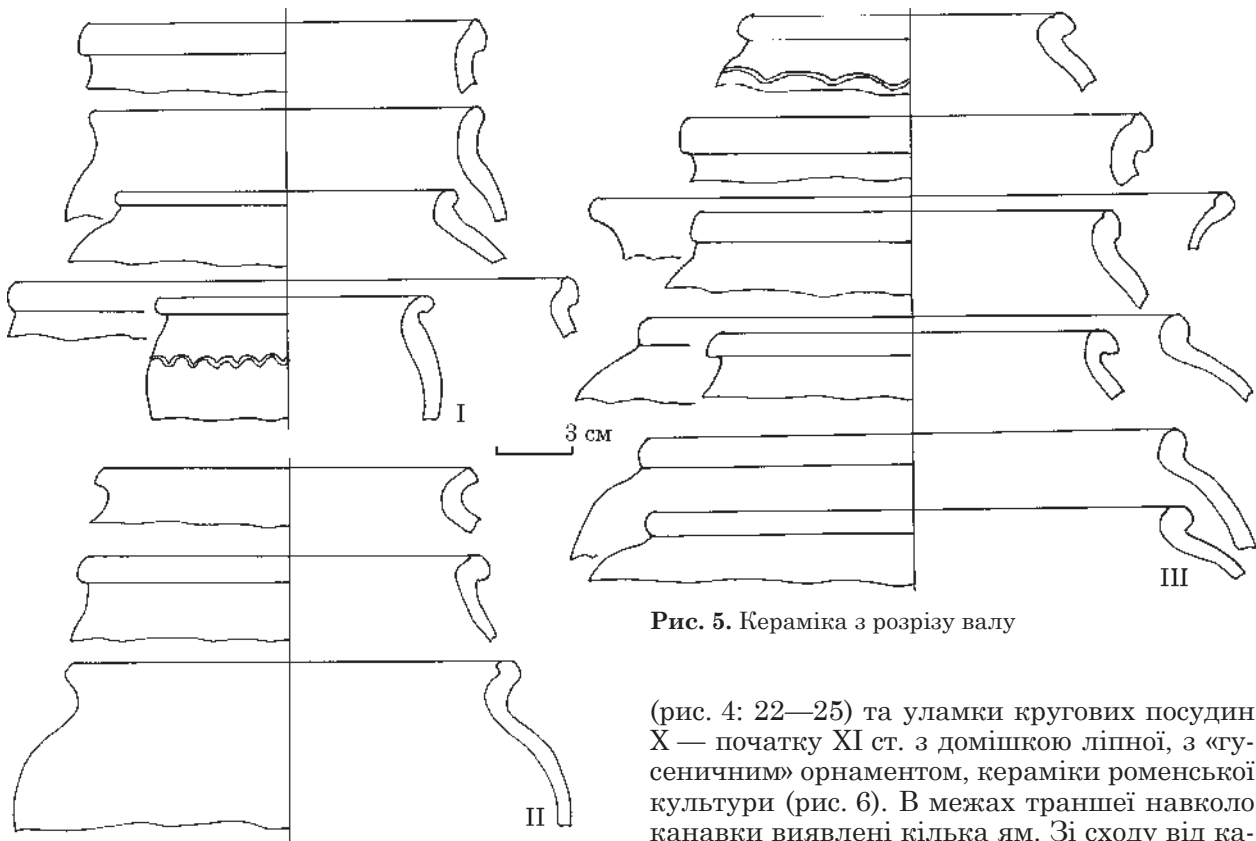

Рис. 5. Кераміка з розрізу валу

до 0,7 м, її глибина становить 2,3 м від рівня материка на майданчику городища. Із заходу до цього котловану примикав менш заглиблений (0,55 м від рівня материка) котлован, що зберігся на довжину 1,9 м та заходив під південну та північну стінки траншеї. Він був викопаний раніше за вищеописаний котлован. Заповнення меншого котловану складалося з одного шару та трьох прошарків. Верхній шар — темно-жовтий шаруватий суглинок з включенням дрібних вугликів, товщиною до 0,25 м. Нижче лежали (зверху вниз): темно-жовтий плямистий суглинок з включенням глини (товщина 0,06 м); світло-сірий плямистий суглинок (0,04 м); темно-жовтий шаруватий суглинок (0,02—0,06 м). Без матеріалу. Скоріш за все, у будівельників був намір викопати котлован споруди 1 ближче до валу, проте в процесі робіт він був зміщений у східному напрямку — у бік майданчика. Можна припустити, що зі споруди був узятий ґрунт для насипання валу, а власне котлован не використовувався і з часом був замитий. З похованих під валом шарів походять фрагменти посудин кінця X ст. (рис. 6). У шарі сірого плямистого щільного суглинку зафіксована пляма об'єкту, що нагадує канавку з похилими стінками та увігнутим дном, що знаходилося на глибині 0,33 м від рівня материка. Орієнтація канавки по лінії південний захід—північний схід. З канавкою пов'язані знахідки: ремінні кільце і два наконечники поясу, пірофілітове пряслице

(рис. 4: 22—25) та уламки кругових посудин X — початку XI ст. з домішкою ліпної, з «гусеничним» орнаментом, кераміки роменської культури (рис. 6). В межах траншеї навколо канавки виявлені кілька ям. Зі сходу від канавки в кв. 4 виявлена округла в плані яма, діаметром 0,55 м та глибиною 0,15 м нижче рівня материка. Із заходу від канавки зафіксовані дві ями на відстані 0,4 м одна від другої. Яма в кв. 5 (діаметр 0,55 м, глибина 0,2 м) заходила під північну стінку траншеї. Заповнення ями — сіро-коричневий супісок з включенням вугликів на всю глибину. Яма в кв. 6 (діаметр 0,6 м, глибина 0,2 м) частково заходила під південну стінку траншеї. З рівня передматерика її заповнення представлене сіро-коричневим супіском з включенням вугликів. З ями походять уламки посуду X — початку XI ст. Однорідне заповнення канавки та ям, а також характер знахідок дозволяють висловити думку про синхронність їх функціонування. Поряд з вищеописаними ямами в кв. 6 зафіксовано згорілий стовп діаметром 0,15 м, від якого в материк залишилась ямка діаметром 0,12 м та глибиною 0,25 м. З похованих під валом шарів походять фрагмент залізного цвяха, кременева пластина, а також уламки кругових посудин кінця X — початку XI ст. з домішкою ліпної посуду роменської культури (рис. 6: 3, 7, 28). В кв. 3—9 материк залягає на позначках 210—278, далі на захід починає стрімко падати у бік рову (рівчака). Падіння рівня материка вказує, що в кв. 9 починається природний схил рівчака, на який був насипаний вал (Сита, Ситий 2018, с. 106—119).

Поховані шари на схилі рівчака мають таку ж структуру, що і на більш східній ділянці, лише шар передматерика — світло-

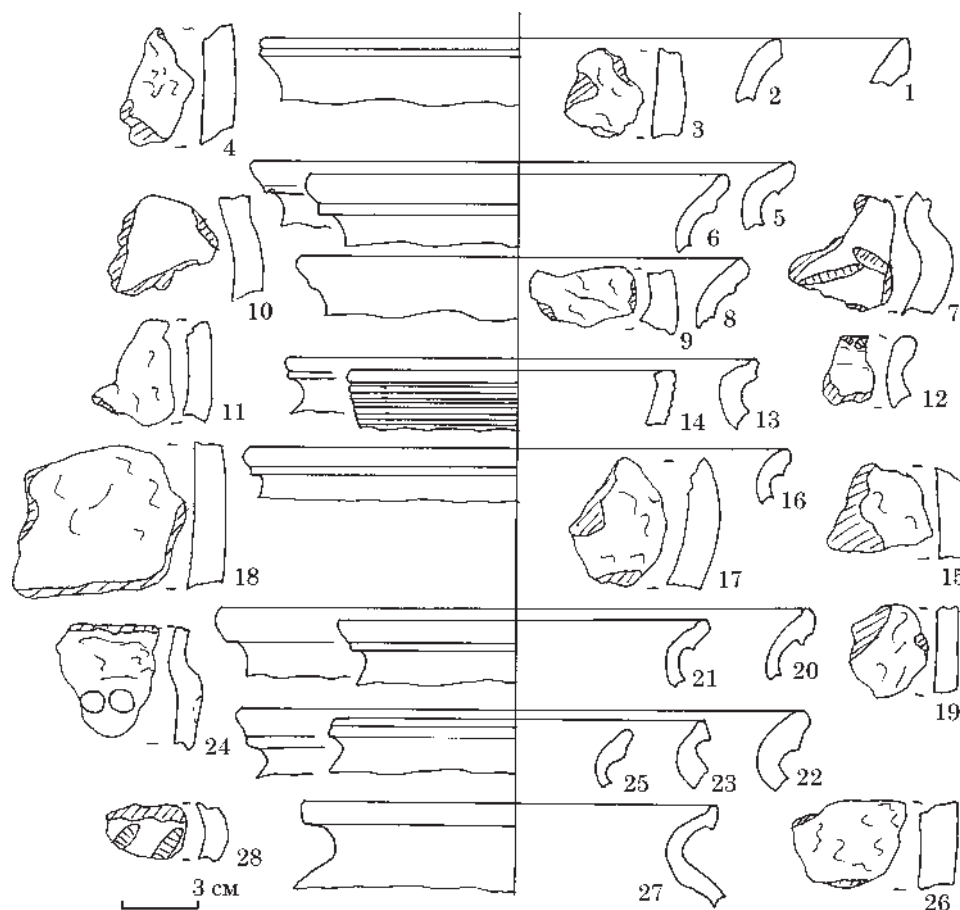

Рис. 6. Кераміка з похованого під валом шару та об'єктів

сірий щільний суглинок з включенням попелу потужніший (до 0,2 м в кв. 11). У кв. 11 на материковому схилі під вказаним шаром виявлена канавка під частокіл. Ширина канавки 0,3 м, вона звужувалася до дна, глибина до 0,5 м. В дні канавки зафіксовані три стовпові ямки діаметром до 0,25 м, глибиною до 0,1 м нижче дна канавки. З неї походить уламок вінця посудини кінця X ст., що вказує на співіснування частоколу та виявлених у похованому шарі споруд.

Характер досліджених об'єктів дозволяє стверджувати, що на утвореному рівчачками мису наприкінці X — на початку XI ст. існувала садиба, що мала укріплення легкого типу у вигляді частоколу, поставленого із західного боку (вздовж схилу природного яру). У зазначений час більш складні укріплення на цій території не практикувалися. У XIV ст. городищенські укріплення зводяться на незаселеному місці. Покладений в тіло валу ґрунт практично не містить слідів життєдіяльності. В ході подальших робіт з насипання валу, особливо під час перерви, відкладаються культурні рештки. Це чітко зафіксовано у шарі з кістками, що маркує два етапи зведення напільного боку валу.

На протилежній частині майданчика городища, на схід від напільного валу було за-

кладено траншею 2. Вона була розташована на похилій стрілці мису, утвореного двома рівчачками. На стрілці мису городища, знаходиться землянка, викопана наприкінці XX ст. Зачистка стінок землянки дозволила отримати інформацію про склад культурного шару та його датування на східній ділянці городища. Дерновий шар вкривав ґрунт, що був викинутий під час викопування землянки. Під перекопом зберігся шар сірого піску товщиною 0,2—0,3 м, що на 1,0—3,0 м підстелений шаром жовто-сірого плямистого піску з включенням глини (товщина 0,20—0,25 м). Під зазначеними шарами на всю довжину стінки зафіксовано шар сіро-жовтого плямистого піску з включенням глини, товщиною 0,20—0,38 м. Цей шар лежав з ухилом із заходу на схід — у бік стрілки мису городища. На 1,0—4,0 м зачистки під ним простежено шар темно-сірого супіску, насиченого вугликами (товщина до 0,06—0,09 м). Нижче на 1,0 м фіксувався шар сіро-жовтого плямистого супіску, що у західному напрямку змінювався на шар жовто-сірого плямистого супіску, загальна товщина шарів до 0,17 м. Верхні шари — це тіло насипаного на стрілці мису городища тіла валу. Під ним з ухилом із заходу на схід лежав тонкий (0,06 м) шар темно-сірого плямистого супіску

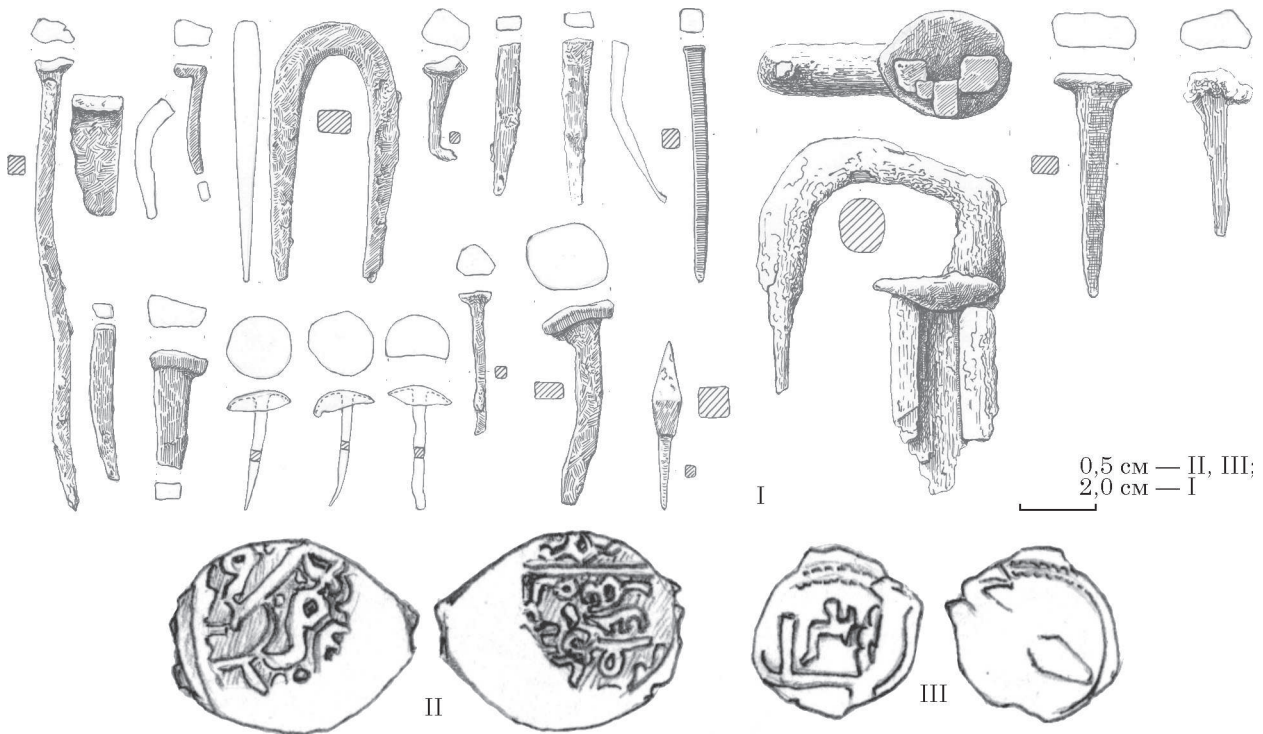

Рис. 7. Знахідки з культурного шару городища

з великою кількістю вугликів. На материк залягав шар сірого піску товщиною до 0,2 м. Лінія материка полого знижується із заходу на схід (падіння на 5,0 м становить понад 0,5 м). Таке падіння вказує на наближення зачистки до стрілки мису городища, де рівень материка починає стрімко падати у бік заплави р. Снов. У шарі темно-сірого плямистого супіску, насиченого вугликами, на 1,0 м зачистки північної стінки виявлено фрагмент вінця горщика, що датується другою половиною XIII ст. На захід від землянки на рівні сучасної денної поверхні простежується западина від котловану значної за розмірами споруди. В ході робіт на городищі було вирішено дослідити частину споруди. Тут, за 1,0 м на південь від північно-західного кута землянки, закладено траншею 3. Стратиграфія північної стінки траншеї 3 є продовженням профілю північної стінки сучасної землянки, що дозволяє простежити поширення шарів на захід, де додатково було здійснено зачистку 1. Простежені в зачистці 1 і траншеї 3 нашарування характеризують ділянку культурного шару на стрілці мису городища. Стрілку мису вкривав шар сірого піску, що не містив культурних решток. Згодом на ньому відклався шар темно-сірого супіску з включенням вугликів, причому насиченість вугликами зростає із заходу на схід — у бік стрілки мису. З цього шару походить уламок вінця горщика другої половини XIII ст. Можливо, вуглики є результатом випалювання рослинності під час заселення городища. З аналізу культурних нашарувань у східній

частині городища, можна стверджувати, що доступ зі стрілки мису на городище було перекрито додатковим валом. Ґрунт для цього було взято з майданчика городища — з ділянки західніше місця розташування валу. Частина валу була змита у південному та північному напрямках (у рівчаки).

Рівчак, що був використаний для тра- си рову та насипу валу, має меридіональну орієнтацію, відповідно розширюючись у північному напрямку. Можна припустити, що будівельники хотіли влаштувати вал таким чином, щоб він проходив перпендикулярно до довгої осі мису, і тому частково присипали схил рівчака, що мав розширення на місці майбутнього північного краю валу.

У 2017 р. були проведені дослідження на забудові майданчика городища (траншея 4). Траншея починалася на схід від городищенського валу, проходила по майданчику і закінчувалася на південному краю городища (рис. 1).

Заплановані розміри траншеї орієнтованої довгою віссю по напрямку захід—схід становили 15 × 2 м, проте в ході робіт її східний край розширили у північному напрямку на 4—6 м, що загалом склало площу 56 м² (Скороход та ін. 2018 с. 8—21). Сучасна денна поверхня майданчика має ухил у східному напрямку. Під дерном знаходився шар темно-сірого супіску з включенням вугликів та піщини потужністю від 0,1 м до 0,3 м, що сформувався після загибелі городища, внаслідок існування тут лісу. Стратиграфічні спостереження (шар перекриває опливший після пожежі вал) та

керамічний матеріал дозволяють віднести час його формування до XV—XXI ст.

З цього шару походить численні залізні цвяхи, скоби, арбалетний болт, дві монети, свинцева куля та уламки залізних пластин (рис. 7: III). Перша монета — литовський денарій з «коломною» та «зі списом» кінця XIV ст. (рис. 7: II), та золотоординська — данг хана Тимур-кутлуга (796—802 рр. х.) відчеканена в Криму у 1393—1394 рр. (рис. 7: II).

Під вищеописаним шаром в кв. 1, 2 зафіксований опливший в бік площадки городища вал у вигляді сіро-жовтого плямистого супіску (потужність до 0,25 м). Під валом знаходився шар сіро-коричневого плямистого супіску з включенням дрібних вугликів з керамічним матеріалом кінця XIV — XV ст. (рис. 8). Наявність у цьому шарі вугликів вказує на завершення його формування після пожежі укріплень городища у XV ст. Звідси походять залізні цвяхи, металеві стрижні, оселок, скребачка, ніж, уламки металевих прикрас та поясна пряжка.

На материкку знаходиться похований шар з керамічним матеріалом, що вказує на час його формування від X до кінця XIV ст. Основна потужність шару сформувалася до початку XI ст., а на його верхній межі (під час побудови валу) відклалася невелика кількість матеріалів, що залишилися від будівельних робіт кінця XIV ст. З похованого (під валом та середнім шаром) шару — сіро-коричневого шаруватого супіску (товщина до 0,25 м) на непошкоджених ділянках виявлені знахідки: пінцет, два металеві стрижні, скоба та цвях. У цьому шарі, що утворився у X — на початку XI ст., виявлені знахідки від існування на цій території садиби давньоруського часу.

У південній частині траншеї було виявлено котлован споруди 1, що загинула у пожежі. У верхній частині заповнення зафіксовано велику кількість вугілля та пічини, подекуди виявлені недогорілі рештки конструкцій. Над спорудою та навколо неї виявлено фрагменти прикрас з кольорового металу, залізні стрижні та цвяхи.

Під шаром сіро-коричневого супіску з великою кількістю вугликів та пічини, біля стін споруди фіксуються окремі прошарки у вигляді сірого супіску з включенням піску — це викид ґрунту під час побудови котловану та встановлення його дерев'яних конструкцій. Товщина шару — до 0,1 м, а його поширення до 0,4 м від дерев'яних стін. Це пояснюється неглибоким котлованом (в основному ґрунт був взятий під час накопичення вертикальних деревин).

Котлован споруди мав підпрямокутну форму. В межах розкопу фіксується північно-західний кут котловану (всі інші знаходяться південніше південної стінки траншеї).

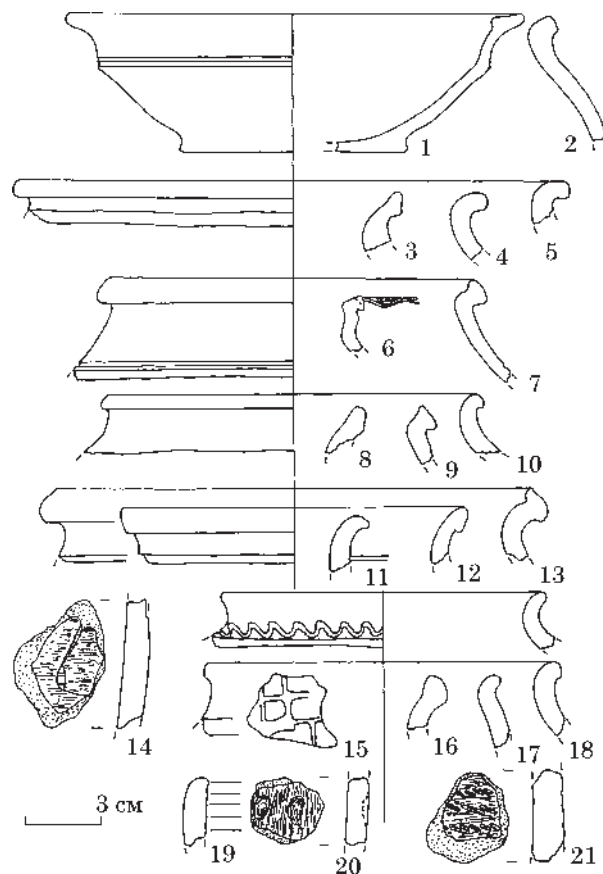

Рис. 8. Кераміка з культурного шару городища

Орієнтація довгої стінки споруди по лінії захід—схід з відхиленням на 30° до півночі — паралельно до південного краю городища. Споруда була побудована паралельно краю городища.

Напільний вал на південній стороні городища дещо повертає і йде вздовж південного краю городища. Можливо, таке підвищення (продовження валу) утворилося саме за рахунок наявності вздовж південного краю городища (на ділянці наближеній до валу) залишків руйнації споруд, одну з яких ми і виявили в межах траншеї 4.

Заповнення решток споруди і утворило на краю городища невелике підвищення у вигляді невисокого валу. Це пов'язано з тим, що у конструкції споруди у значній кількості використовувалася глина, що під час пожежі перетворилася на пічину і її об'єм не змінився, утворивши на місці розташування споруди невелике підвищення.

Заповнення споруди 1 в першу чергу складалося з недогорілих залишків деревини. Нижня частина дерев'яних конструкцій у пожежі не згоріла, а лише обвуглилася і залишилася на своєму місці. Із ділянки зі згорілим деревом виявлена залізна пластина із заклепкою (від обладунку?; рис. 9: 17).

У материкку споруда 1 простежується у вигляді ямок та канавок від стовпів, що під-

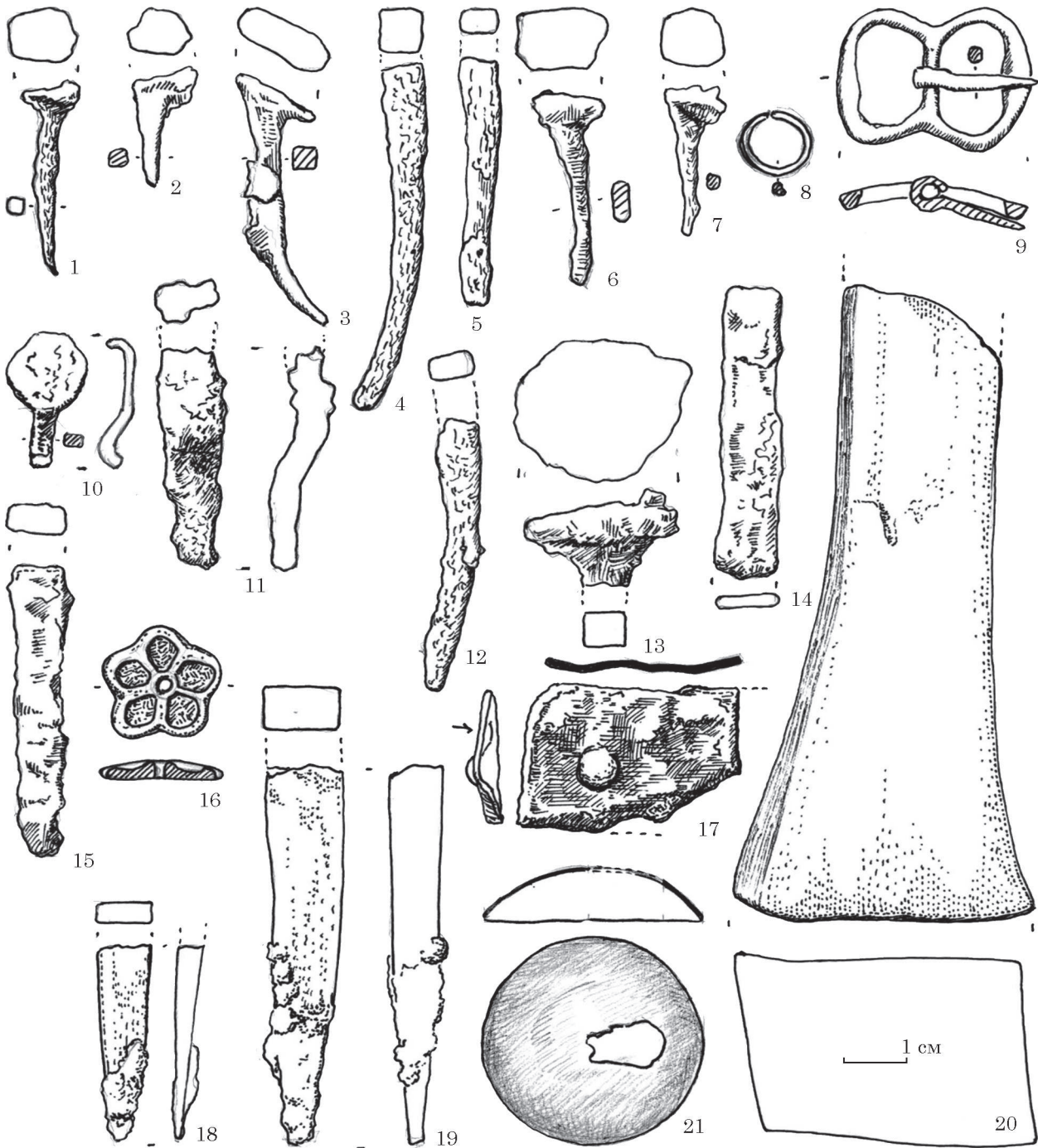

Рис. 9. Знахідки зі споруди 1

силивали кутове з'єднання дерев'яної конструкції стін, що були складені з напівколад. У культурному шарі навколо споруди і в її заповненні виявлені півсферичної форми прикраси з кольорового металу з посрібленою поверхнею (рис. 9: 21; 10). Вірогідно, це прикраси від кінської упряжі. Із заповнення споруди походять, металеві прикраси, черешок ножа, кольчужне кільце, панцирна пластина, залізна цвяхи тощо (рис. 9). Із заповнення споруди також походить кераміка післямонгольського часу та уламки двох цеглин (рис. 11). У південно-західній

частині споруди виявлена частина кругової посудини (інша її частина залишилася за межами траншеї і за її південною стінкою); так як вінце посудини відсутнє точно датувати її складно (Скороход, Сита, Сорокін 2019, с. 347—349).

За матеріалами споруда 1 датована першою половиною XV ст. Походження двох уламків цеглин поки що залишається не визначеним.

Окрім досліджень городища, було обстежено територію посаду, де виявлено культурні нашарування різної потужності. З культур-

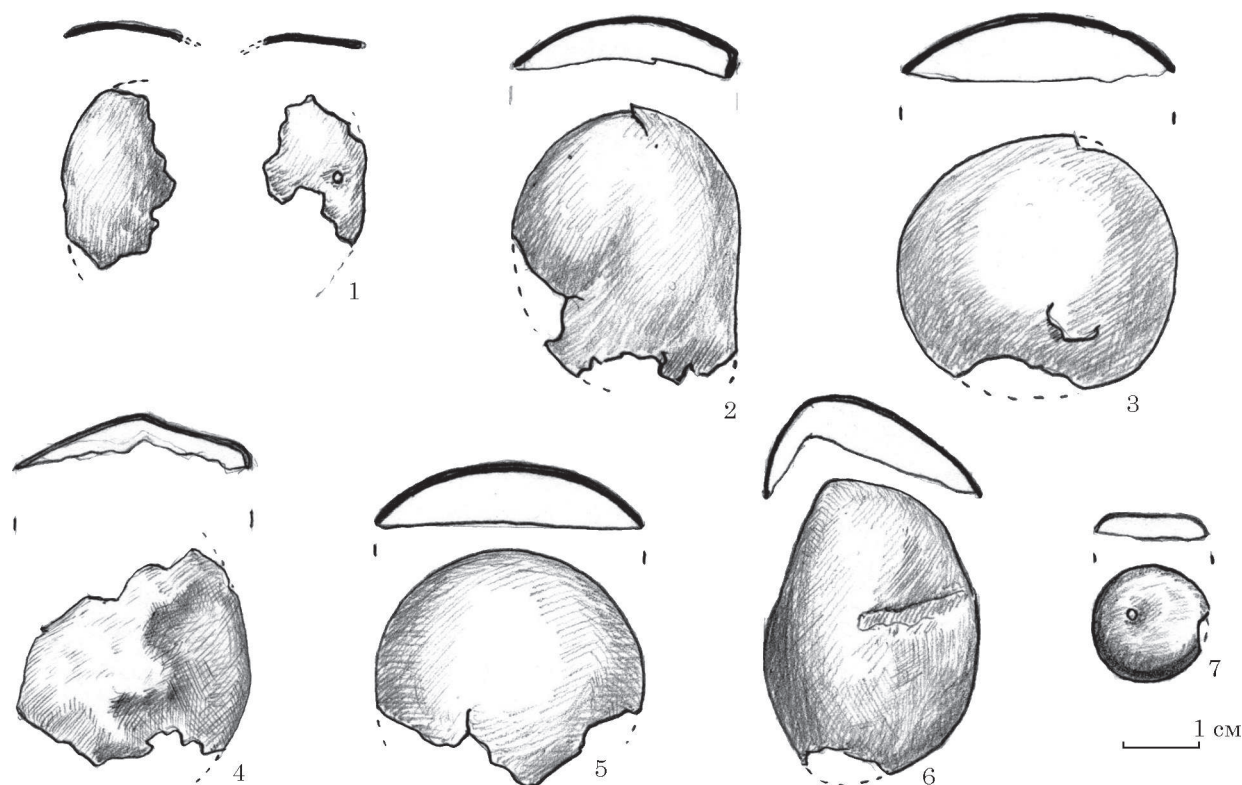

Рис. 10. Знахідки напівсферичних прикрас зі споруди 1

ного шару отримані індивідуальні знахідки, та кераміка, що підтверджують заселення цієї території у XIV—XV ст. Це дві залізні шпори, пряжка від підпруги, свинцева куля, грузик, уламки цвяхів та скоб, фрагменти цвяхів, залізних предметів, тощо (рис. 12). У 2018 р. з метою пошуку додаткових оборонних конструкцій на околиці посаду було закладено дві траншеї.

Ділянка посаду, розташованого із заходу від рову городища, в плані має овалоподібну форму і з півдня та півночі обмежена рівчачками, які із західного боку майже сходяться своїми витокami. Вузька горловина, утворена двома витокami рівчачків, має полосу рослинності у вигляді старих дерев, що відмежовують посад городища від інших ділянок тераси правого берега р. Снов. Наявність смуги дерев, розташованих між витокami двох рівчачків, дозволила висловити припущення про наявність перешкоди, що не дала можливості мешканцям Седнева розорювати дві ділянки тераси суцільною площею. Розташування витоків двох рівчачків досить близько один від одного вказувало на те, що ця горловина могла бути перекрита в давнину якимось типом укріплень. З метою перевірки, на окремих ділянках підвищень було здійснено дослідження (траншеї 2, 3)¹ (рис. 1).

1. Траншея 1 була закладена на посаді у 2015 р.

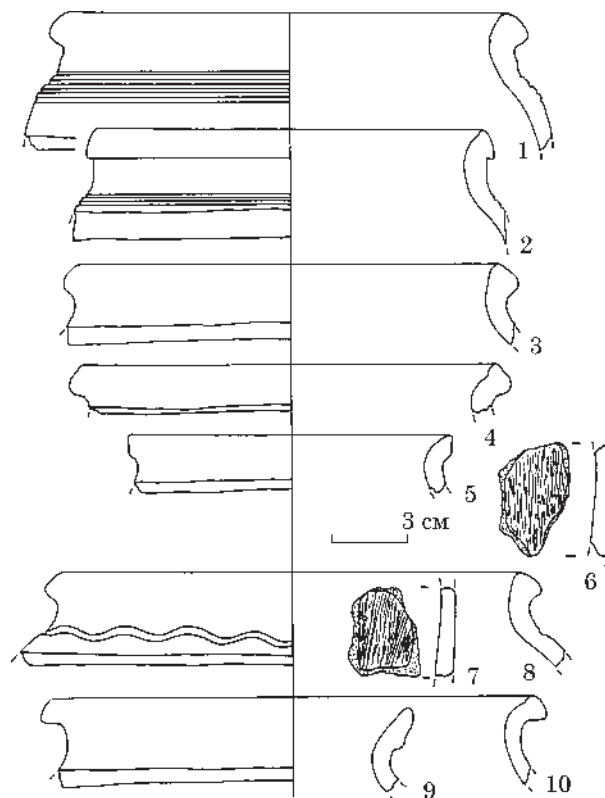

Рис. 11. Кераміка зі споруди 1

Траншея 2, розміром 1 × 10 м, закладена перпендикулярно до ділянки витоків південного рівчачка за 3 м на південь від польової дороги, що йде із заходу в бік городища. Траншея починалася біля краю оранки і

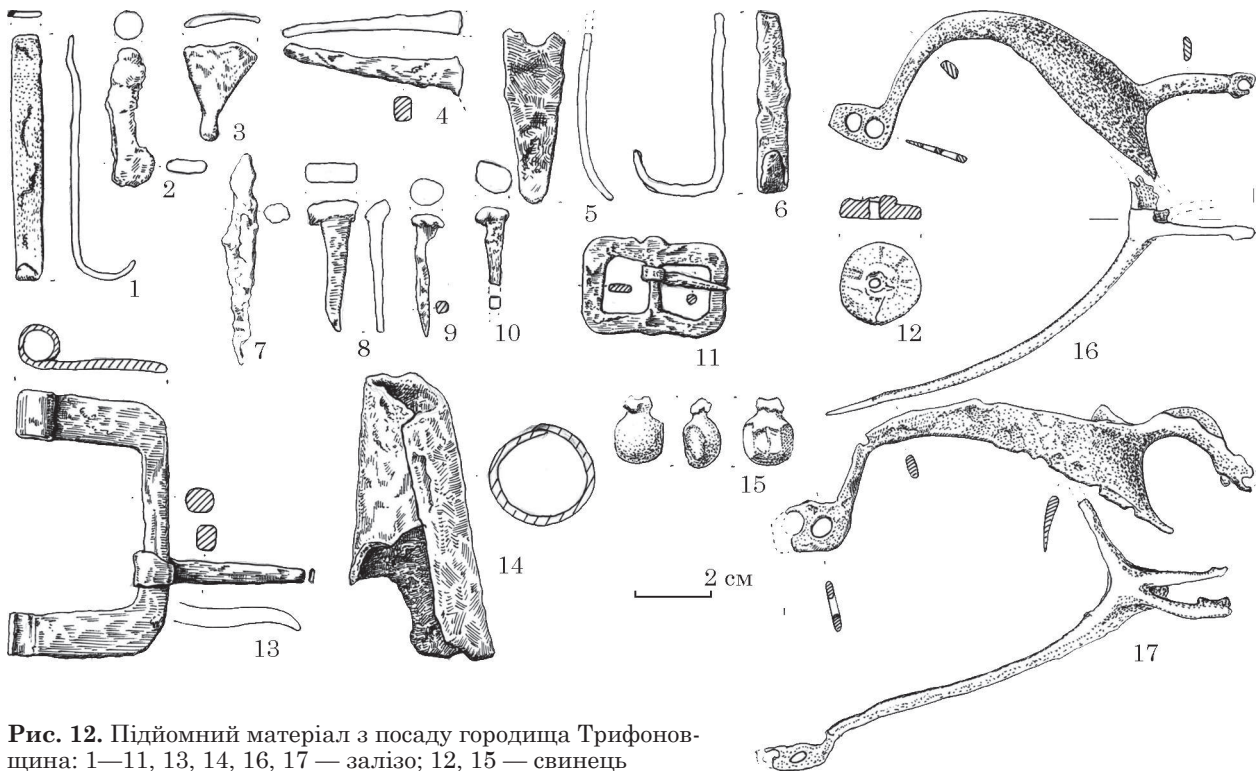

Рис. 12. Підйомний матеріал з посаду городища Трифоновщина: 1—11, 13, 14, 16, 17 — залізо; 12, 15 — свинець

Рис. 13. Празький гріш Карла Першого з культурного шару посаду городища Трифоновщина

йшла у западину рівчака. Орієнтація довгої осі траншеї по напрямку південь—північ з відхиленням на 30° до заходу.

У траншеї вдалося зафіксувати легкі укріплення на ділянці витoku південного рівчака на західній межі посаду. Залишки укріплень склалися з двох канав. Канавка 1 прорізала шар передматеріку і розташовувалася перпендикулярно до напрямку траншеї і паралельно до напрямку рівчака. Ширина канавки у верхній частині сягає 2,0 м і звужується до 1,0 м (по дну). Заповнення канавки складається з кількох шарів та лінзи, по дну (ближче до її північної стінки) виявлені дві стовпові ямки діаметром до 0,4 м (глибина 0,02 та 0,14 м нижче дна канавки). Наявність таких конструкцій засвідчує, що з північного (внутрішнього по відношенню до ділянки посаду городища) краю рівчака була викопана канавка шириною 1,0 м, в яку, вздовж північної стінки, були вертикаль-

но встановлені дерев'яні стовпи діаметром близько 0,3 м.

З півдня від канавки 1 виявлено канавку 2, що мала ширину 1,4 м у верхній частині і звужувалася до 0,5 м — у нижній. Канавка 2 частково перекрита заповненням рівчака (шар темно-сірого супіску). Судячи зі стратиграфії, заповнення канавки 2 можна інтерпретувати, як сліди руйнації (завал) оборонних конструкцій, розташованих у канавці 1. Наявність глини і піщини вказує на той факт, що дерев'яна конструкція була обмазана глиною по поверхні. В результаті пожежі (на що вказують вуглики) глина обмазки частково перетворилася на піщину.

За результатами досліджень у траншеї 2 можна інтерпретувати, що з північного (внутрішнього) боку рівчака були викопані дві паралельні канавки розташовані на відстані 0,1 м. В північну канавку були поставлені вертикальні дерев'яні конструкції гостроко-

лу по поверхні обмазані глиною. Ґрунт з канавки був викинутий у північному напрямку (підпирав гострокіл з внутрішнього боку укріплення), ґрунтом з іншої канавки були засипані нижні кінці гостроколу. Гострокіл в бік посаду мав тверду материкову стінку та підсижку. Імовірно, що під час штурму гострокіл був повалений в бік русла рівчака, в результаті чого до заповнення канавки 2 потрапили залишки горілого гостроколу.

З метою підтвердження наявності подібних укріплень на ділянці північного рівчака, перпендикулярно йому, закладена траншея 3 (орієнтація траншеї довгою віссю з північного заходу на південний схід).

На схилі материка ближче до північно-східної стінки траншеї зафіксовано заглиблену у материк канавку. Її заповнення складається з двох шарів: верхнього — темно-сірого супіску з включенням піщини (потужність до 0,45 м) і нижнього — сіро-жовтого супіску потужністю до 0,05 м. Канавка викопана на схилі рівчака мала ширину до 0,5 м (у верхній частині) і 0,25 м (у нижній). Отримані результати ідентичні матеріалам попередньої траншеї і виявлена канавка є слідами від конструкцій гостроколу. Це підтверджується і наявністю піщини у верхньому її заповненні та піщини з вугликами у шарах, розташованих навколо. Все це засвідчує знищення ділянки гостроколу у вогні.

Сліди штурму городища у вигляді згорілих конструкцій на верхівці валу городища Трифоновщина та сліди вугликів та піщини на місці існування гостроколу разом з вінцем горщика кінця XIV — початку XV ст. знайденим з внутрішнього боку від укріплення може вказувати на той факт, що це була одна пожежа, яка відбулася у першій половині XV ст.

Ділянка посаду городища Трифоновщина мала легкі укріплення з боку поля, що з'єднували ділянку між витоками південного та північного рівчаків. Час побудови гостроколу, можливо, передував побудові укріплень городища. Не виключено, що гострокіл був першим укріпленням і проіснував до загибелі укріплень городища у полум'ї пожежі. Легкі укріплення на посаді можна було досить швидко збудувати, але і досить легко взяти під час штурму. Скоріш за все під час штурму їх ніхто і не захищав.

У 2018 р., були проведені дослідження на посаді навпроти городища, що відмежовувалися ровом, за 3—4 м від краю рову (поруч з місцем, де у сезоні 2017 р. було знайдено дві середньовічні шпори).

Спочатку було закладено траншею 1 розмірами 1 × 7 м, орієнтовану по осі схід—за-

хід, згодом ділянку було розширено до розкопу 1, що через прирізки отримав складну конфігурацію, площею 37 м².

За результатами робіт тут було виявлено частину споруди середини XVII — XVIII ст., ділянку курганного ровику X ст. Матеріали татарсько-литовської доби виражені культурними нашаруваннями зі знахідками фрагментів кераміки XIV—XV ст. та монети Карла Першого (1346—1378 рр.) (рис. 13; Скороход та ін. 2020).

Слід висловити кілька думок про час існування городища і його загибелі в полум'ї пожежі. Досить широке датування у рамках XIV—XV ст. дає нам кераміка та виявлений у траншеї арбалетний болт. Вужче датування дають нумізматичні знахідки двох монет із білого металу, виявлених у культурному шарі траншеї 4. Литовський денарій з «коломною» та «зі списом» кінця XIV ст., та золотоординська — данг хана Тимур-кутлуга (796—802 рр. х.) відчеканена в Криму у 1393—1394 рр. Нумізматичні знахідки вказують на час побудови укріплень — кінець XIV ст. (затвердження Литви у регіоні) і їх загибель — у першій половині XV ст.

Датування керамічного матеріалу виявленого на городищі та посаді в ур. Трифоновщина відбувалося за аналогічними матеріалами Середнього Подніпров'я. Подібна кераміка за матеріалами досліджень Києва стала предметом дисертаційного дослідження О. В. Оногди (Оногда 2008, с. 498). За київськими матеріалами подібну кераміку можна датувати в рамках XIV ст. Скоріш за все, укріплення городища Трифоновщина були збудовані після приєднання території Чернігово-Сіверщини до Литовської держави. Невеликі розміри городища свідчать про незначну кількість населення, що було спроможне захищати новозбудовану фортецю, а нечисельний археологічний матеріал та наявність слідів загибелі городища внаслідок пожежі — про досить короткий час існування пам'ятки. Виявлений під час розкопок на території пам'ятки матеріал XIV ст. в контексті згадки Сновська в «Списке городов дальних и ближних» (1375—1381 рр.; Тихомиров 1952, с. 214—259) та «Списку міст Свидригайла» (1432 р.; Коцебу 1835) дозволяє підняти завісу над «темним» періодом в історії Седнева. Письмові джерела під 1621 р. згадують дві слободи — осередки заселення Седнева (Горобець 2014, с. 157—159). Якщо місце першого осередку заселення визначається досить впевнено (в центрі Седнева), то на місце другого осередку заселення може претендувати городище Трифоновщина.

ЛІТЕРАТУРА

Горобець, С. 2014. *Заснування і походження назв сіл Чернігівського району*. Чернігів: Лозовий В. М.

Журнал... 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг.* Санкт-Петербург: Р. Голике и А. Вильборг.

Коваленко, В. 2007. Сновськ і «Сновська тисяча». В: Демченко, Т. П. (ред.). *Містечко над Сновом*. Ніжин: Аспект-Поліграф, с. 25-85.

Коваленко, В. П. 1984. Исследования летописного Сновска. *Археологические открытия 1982 года*, с. 271-272.

Коцебу, А. 1835. *Свитригайло, великий князь Литовский или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской*. Санкт-Петербург: Медицинский департамент Министерства внутренних дел.

Моця, О. П., Ногін, Є. В., Сита, Л. Ф., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М., Терещенко, О. В. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області*. НА ІА НАН України, ф. 64.

Моця, О. П., Сита, Л. Ф. 2018. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 321-323.

Мултанен, В. 2007. Археологічні пам'ятки Седніва та його околиць. В: Демченко, Т. П. (ред.). *Містечко над Сновом*. Ніжин: Аспект-Поліграф, с. 12-25.

Мултанен, В. 2015. Городище Трифоновщина. В: Ілляшенко, Е., Коваленко, О. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область*. 1: Чернігівський район. Чернігів: Десна Поліграф, с. 112-113.

Оногда, О. 2008 Основні типи оздоблення кийівської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 497-503.

Самоквасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины*. Москва: Синод.

Сита, Л., Ситий, Ю. 2018. Городище литовського часу в смт Седнів. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Подсення в контексті європейської історичної і природної спадщини*, 1. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, с. 106-119.

Скороход, В. М., Сита, Л. Ф., Ситий, Ю. М. 2018. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Скороход, В. М., Сорокін, С. О., Ситий, Ю. М. 2019. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Скороход, В., Сита, Л., Сорокін, С. 2019. Дослідження Седнівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 347-349.

Скороход, В., Сорокін, С., Ситий, Ю., Терещенко, О. 2020. Дослідження в урочищі Орешня в смт Седнів. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 266-268.

Тихомиров, М. Н. 1952. Список русских городов дальних и ближних. *Исторические записки*, 40, с. 214-259.

REFERENCES

Horobets, S. 2014. *Zasnuvannia i pokhodzhennia nazv sil Chernihivskoho raionu*. Chernihiv: Lozoviy V. M.

Zhurnal... 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenburga 1888—1902 gg.* Sankt-Peterburg: R. Golike i A. Vilborg.

Kovalenko, V. 2007. Snovsk i «Snovska tysyacha». In: Demchenko, T. P. (ed.). *Mistechko nad Snovom*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, s. 25-85.

Kovalenko, V. P. 1984. Issledovaniia letopisnogo Snovska. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*, s. 271-272.

Kotcebu, A. 1835. *Svitrigailo, velikii kniaz Litovskii ili Dopolnenie k istoriiam Litovskoi, Rossiiskoi, Polskoi i Prusskoi*. Sankt-Peterburg: Meditsinskii departament Ministerstva vnutrennikh del.

Motsia, O. P., Nohin, Ye. V., Syta, L. F., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M., Tereshchenko, O. V. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Motsia, O. P., Syta, L. F. 2018. *Doslidzhennia v smt Sedniv u 2015 r.* *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 321-323.

Multanen, V. 2007. *Arkheolohichni pam'iatky Sedniva ta yoho okolyts*. In: Demchenko, T. P. (ed.). *Mistechko nad Snovom*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf, s. 12-25.

Multanen, V. 2015. *Horodyshe Tryfonovshchyna*. In: Iliashenko, E., Kovalenko, O. (ed.). *Zvid pam'iatok istorii ta kultury Ukrainy. Chernihivska oblast*. 1: Chernihivskiy raion. Chernihiv: Desna Polihraf, s. 112-113.

Onohda, O. 2008 *Osnovni typy ozdoblennia kyivskoi keramiky druhoi polovyny XIII — pochatku XVI st.* *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii*, 20, s. 497-503.

Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva: Sinod.

Syta, L., Sytyi, Yu. 2018. *Horodyshe lytovskoho chasu v smt Sedniv*. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Podesennia v konteksti yevropeiskoi istorichnoi i pryrodnoi spadshchyny*, 1. Chernihiv: Natsionalnyi universytet «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka, s. 106-119.

Skorokhod, V. M., Syta, L. F., Sytyi, Yu. M. 2018. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2017 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Skorokhod, V. M., Sorokin, S. O., Sytyi, Yu. M. 2019. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Sedniv Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2018 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Skorokhod, V., Syta, L., Sorokin, S. 2019. *Doslidzhennia Sednivskoho arkheolohichnoho kompleksu. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 347-349.

Skorokhod, V., Sorokin, S., Sytyi, Yu., Tereshchenko, O. 2020. *Doslidzhennia v urochyschi Oreshnia v smt Sedniv. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 266-268.

Tikhomirov, M. N. 1952. *Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh. Istoricheskie zapiski*, 40, s. 214-259.

O. P. Motsia, V. M. Skorokhod, L. F. Syta

ARCHAEOLOGICAL SITE OF THE POST-MONGOLIAN PERIOD NEAR SEDNIV

Archaeological sites of Sedniv and its outskirts have been studied since the end of the 19th century and, despite the attention of scientists, systematic extensive researches were concentrated mainly around hillforts that could be associated with the Chronicle Snovsk.

At the Sedniv territory there are at least three hillforts, and one of which — Tryfonovshchyna hillfort — has never been excavated before 2015. It is located in the south-eastern part of the village, 100 m from the

edge of the right bench over the flood land (shooter cape 20 m high). On the western side the hillfort cutted by the moat up to 20 m wide and 6.0 m deep and defensive rampart up to 1.5 m high (on the western side of the site). The hillfort is of triangular shape. On the western side in the middle of rampart from the bottom of the moat to the northeast there is a ramp-road up to 30 m long. Archaeological excavations of the Tryfonovshchyna hillfort were necessary due to ascertain the chronology of the site.

In order to find out the time of construction of the fortifications the archaeological profile of defensive rampart was made. It was received the interesting stratigraphic situation of its formation. The remains of wooden-earth cages (klet) of rampart have been found which burned in a fire of the late 14th — early 15th century. The rampart cages were build along the perimeter of the hillfort, and the additional defensive line in the eastern separate part of cape was erected.

Research on the Tryfonovshchyna hillfort made it possible to discover the cultural layers and objects of the post-Mongolian period. The discovered building of the late 14th — early 15th century displays the tradition of the constructions of the site. The part of additional defensive line (stockade) outside the hillfort has been explored as well.

The stratigraphic observations of the fortifications and the constructions of the site indicate it's destruction in a powerful fire. Finds of the weapons (crossbow bolt, iron plates from Mongolian armor, chain mail rings), elements of military clothing, numismatic finds make it possible to suggest the military conflict be-

tween the Lithuanian and Golden Horde troops in the late 14th — early 15th century.

Keywords: site, cultural layer, Sedniv, Trifonovshchina, bulwark, wall, defensive moat.

Одержано 25.01.2021

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу, ІА НАН України, Київ, Україна.

MOTSIA Oleksandr, Corresponding Member of the National Academy of Science of Ukraine, Dr. hab., Prof., Institute of Archaeology of NASU, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0001-9032-0881, e-mail: oldrus@ukr.net.

СИТА Людмила Федоровна, старший науковий співробітник, Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, Чернігів, Україна.

SYTA Ljudmyla, Senior Researcher, Chernihiv Regional Tarnovski Historical Museum, Chernihiv, Ukraine.

ORCID: 000-0001-8434-9231, e-mail: lfsyta@gmail.com.

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Чернігів, Україна.

SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Senior Researcher, Institut of Archaeology of NASU, Chernihiv, Ukraine.

ORCID 0000-0001-5317-0896, e-mail: skorohod-sv@ukr.net.